

Слоні́мскі шлем (датаванне і паходжанне)

Шлем быў важным элементам сярэднявечнага ўзбраення і неад’емнай часткай рыцарскай сімволікі. Вельмі часта шлем быў яшчэ і вырабам, у якім увасабляліся не толькі ваенна-тэхнічныя традыцыі, але і стылістычныя мастацкія асаблівасці эпохі і рэгіёну. Разам з тым, да нас дайшлі толькі адзінкавыя баявыя нагалоўі раннесярэднявечнага часу. Знаходка кожнага новага старажытнарускага шлему з’яўляецца важнай падзеяй у зброязнаўстве.

У святле гэтага варта спыніць увагу на шлеме са Слоніма¹, які быў знойдзены ў 1968 г. (мал. 2:1-2)². Унікальнасць яго формы была заўважана вельмі хутка. Я.Г.Звяруга адзначаў падабенства формы слонімскага нагалоўя з адным з літоўскіх шлемаў (таксама адзіным у сваім родзе)³. Ф.Д.Гурэвіч таксама згадала пра гэтае падабенства, але, улічваючы ўнікальнасць абодвух прадметаў, лічыла іх зробленымі ў трэцім месцы, а менавіта ў Скандынавіі⁴. Далей за ўсё ў пошуках аналогіяў слонімскаму шлему пайшоў Ю.Ю.Пятроў. Ён бачыць у гэтым экзэмпляры “недастаючае звязно” у эвалюцыі ад баявых нагалоўяў з паўмаскамі эпохі вікінгаў (шлем з Г’ёрмундбю ў Нарвегіі) да старажытнарускіх купалападобных шлемаў з паўмаскамі (тып IV пав. А.М.Кірпічнікава). Зыходзячы з гэтага, ён прапаноўвае адмысловую схему развіцця шлемаў з паўмаскамі на Русі, у якой нагалоўе са Слоніма займае ключавую пазіцыю (мал. 3:1). Пры гэтым Ю.Ю.Пятроў датуе слонімскі экзэмпляр 11 - пач. 12 ст. (са спасылкай на Я.Г.Звяругу)⁵.

Для вывятлення датавання і паходжання разглядаемага баявога нагалоўя варта перш-наперш звярнуцца да аналізу яго формы і стратыграфічнага датавання. Я.Г.Звяруга наступным чынам апісвае абставіны знаходкі шлема і яго выгляд: “Шлем быў знойдзены ў непасрэднай блізкасці ад насыпу вала. Шлем быў перакулены ніжняй часткай даверху, і першапачаткова можна было меркаваць, што гэта нейкая металічная пасудзіна. Наноснік ляжаў асобна ў 15-20 см на захад ад

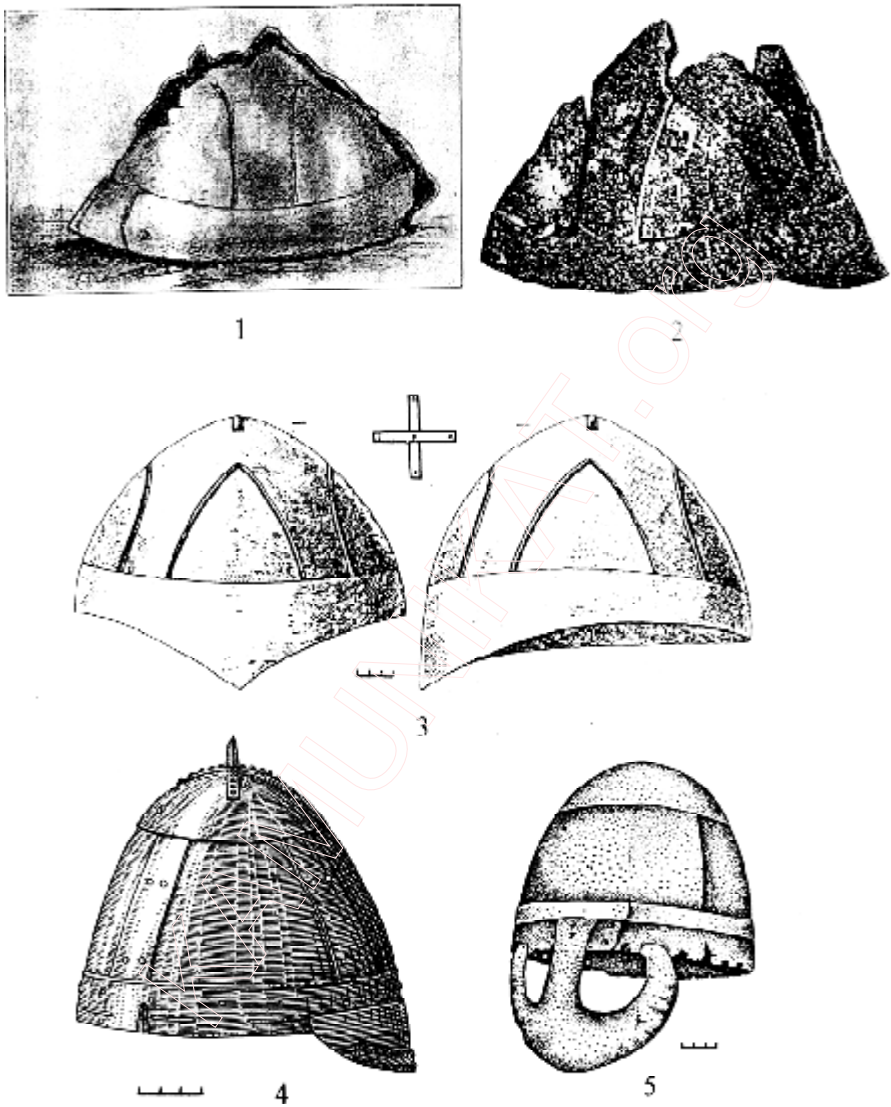
¹ Прыношу шчырую падзяку Ю.М.Бохану і У.І.Кулакову за карысныя парады, зробленыя заўвагі і дапамогу, аказаную пры падрыхтоўцы артыкула.

² Зверуго Я.Г. Археологические работы в Слониме // Беларускія старажытнасці. Мінск, 1972. С. 173.

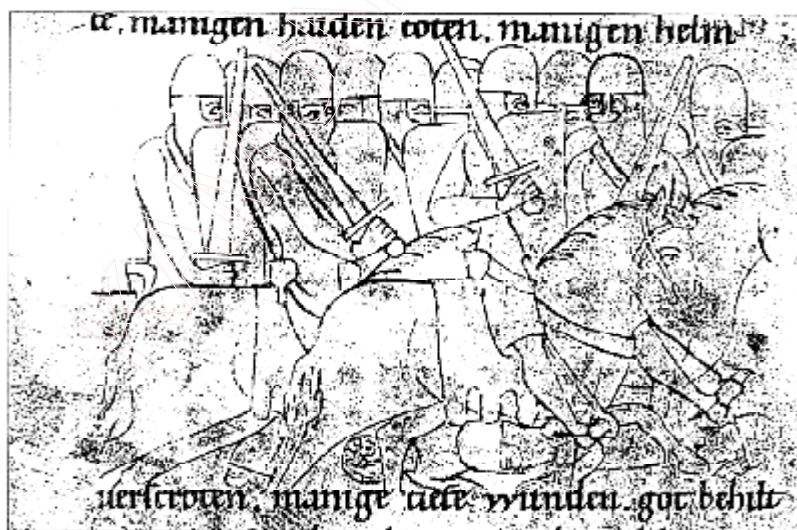
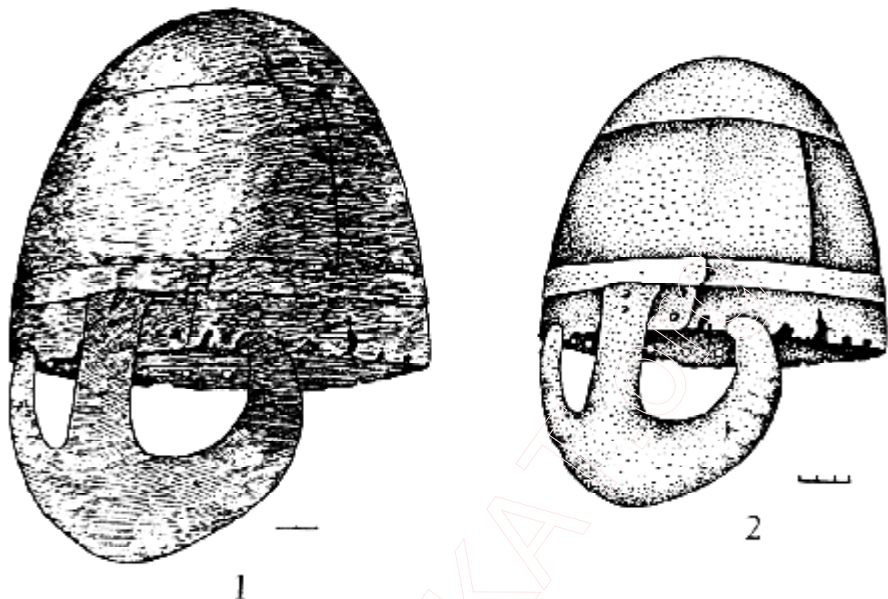
³ Тамсама. С. 173; Зверуго Я.Г. Верхнее Понеманье в IX-XIII вв. Минск, 1989. С. 169.

⁴ Гуревич Ф.Д. Внешние связи древнерусских городов Понеманья // Краткие сообщения института археологии (КСИА). 1982. № 171. С. 44.

⁵ Петров Ю.Ю. Древнерусские шлемы с полумасками // Памятники старины. Концепции. Открытия. Версии. Т. II. Санкт-Петербург-Псков, 1997. С. 139, 142.

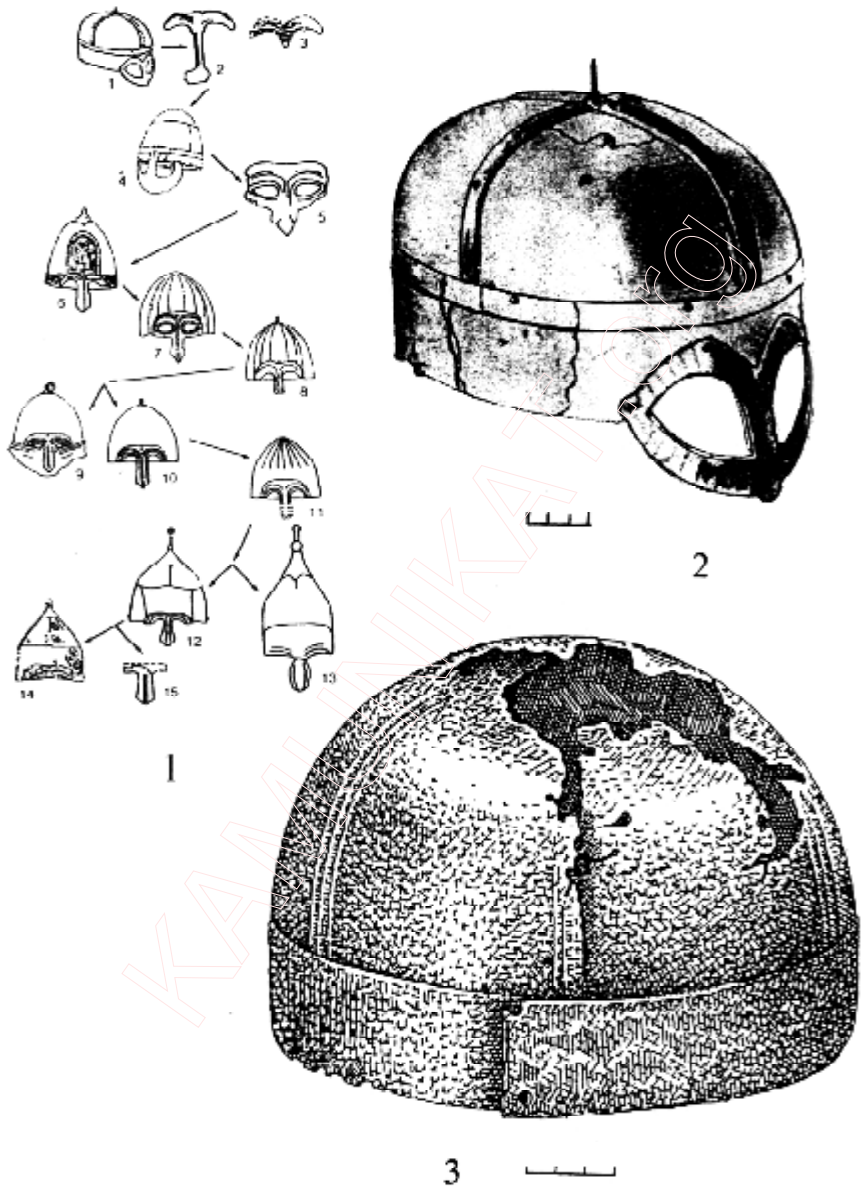

Мал. 1: 1 – шлем з Пасільнэ, 2 – шлем з Дурбэ Дзіру, 3 – шлем з Павір вігэ–Гудай, 4 – шлем з Dollkeim—Каўрова, 5 – шлем са Слоніма

3

Мал. 2: 1—2— шлем са Слоніма, 3— мініяцюра «Rolandslied des Pfaffen Konrad» 1170 года

Мал. 3: 1 – схема развіцця шлемаў з паўмаскамі паводле Ю.Ю. Пятрова, 2 – шлем з Г’ермундбю, 3 – шлем з Каўнасага дзяржаўнага гістарычнага музея

шлема. Унутры шлема ляжалі два кавалкі скуры (абодва яны былі складзены ўдвай). Верхняя частка шлема зроблена з адной жалезнай пласціны. Ніжняя, змацаваная з верхняй з дапамогай заклёпак, складаецца з чатырох пласцін. Ніжэй ідуць два пласцінавыя абручы, якія паміж сабой і з ніжняй часткай шлема змацаваны таксама заклёпкамі. У ніжнім абручы маюцца адтуліны для падвешвання барміцы. Дыяметр шлема – 32 см, вышыня – 17 см⁶.

Зараз шлем са Слоніма знаходзіцца на экспазіцыі Нацыянальнага музея гісторыі і культуры Беларусі. Але паўмаска і два ніжнія абручы адсутнічаюць. Высветліць, калі і як яны зніклі, я не здолеў. Агляд шлема дазваляе дапоўніць апісанне Я.Г.Звяругі. Звон складаецца з верхняй пласціны і чатырох бакавых (без ніжніх абручоў звон мае амаль паўсферычную, а не яйкападобную форму). Дзве бакавыя пласціны перакрываюць дзве другія, па шырыні ўсе яны прыкладна аднолькавыя. Таўшчыня метала каля 1,5 мм. Без ніжніх абручоў вышыня шлема складае 14 см, а дыяметр звона – 20,7 см. Па ніжнім краі звону, практычна па ўсім перыметры, маецца шэраг адтулінаў. Усяго іх 34 (было, напэўна, больш, бо частка знішчана карозіяй). Ніжэй іх размяшчаюцца 7-8 адтулінаў большага дыяметра, якія, верагодна, прызначаліся для мацавання абручоў. Сляды абручоў прасочваюцца на вонкавым баку звона (?). Яны перакрывалі шэраг драбнейшых адтулінаў (?).

Выклікае цікавасць наяўнасць шэрагу маленькіх адтулінаў, якія маглі быць прыстасаваныя для мацавання барміцы. Улічваючы тое, што на ніжнім абручы меліся адтуліны для барміцы, можна было б зрабіць выснову пра пераробку шлема. Але супраць такой інтэрпрэтацыі сведчыць тое, што барміца ў шлемаў з складным звонам звычайна мацавалася да пласціны ці абруча, мацаваўшага звон знізу. Варта ўвагі і тое, што адтуліны на звоне знаходзяцца на адлегласці 12-14 мм ад яго краю, што патрабуе мацавання барміцы кальчужнымі кольцамі не менш 16-17 мм дыяметра, у той час, як на Русі выкарыстоўваліся кольцы дыяметра 10-13 (да 16) мм⁷. Таму лічыць адтуліны на краі звона прызначанымі для мацавання барміцы не варта. Магчыма, яны прызначаліся для мацавання падшлемніка (“два кавалкі скуры, абодва складзеныя ўдвай”?). Але ўпэўнена адказаць на гэтае пытанне цяжка, бо адсутнічаюць ніжнія абручы.

Я.Г.Звяруга не датаваў шлем у сваім артыкуле. Мяркуючы па публікацыі, у перадацерыковых сляях (дзе і было знойдзена нагалоўе) знаходак было мала, і сярод іх не вызначаліся прадметы з вузкім датаваннем. Г.І.Пех датаваў перадацерыковыя слаі Слоніма 11 ст.⁸ У пазнейшых працах Я.Г.Звяруга выказваў меркаванне, што дакладная храналогія асобных слаёў у Слоніме на падставе існуючых матэрыялаў немагчыма, бо бракуе вузкадатуемых рэчаў. Час узнікнення

⁶ Зверуго Я.Г. Археологические работы в Слониме. С. 273.

⁷ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX—XIII вв. // Свод археологических источников (САИ). Вып. Е1–36. Ленинград, 1971. С. 13, 84.

⁸ Зверуго Я.Г. Археологические работы в Слониме. С. 254, 270, 272.

паселішча можа быць вызначаны ў адносна шырокіх межах канца 10 – 11 ст.⁹ Дакладна канстатаваць магчыма пакуль існаванне паселішча на слоні́мскім Замчышчы ў канцы 11 – пачатку 12 ст.¹⁰ Як бачым, дакладнага стратыграфічнага датавання шлем са Слоні́ма не мае. Датаванне Ю.Ю.Пятровым гэтага нагалоўя 11 – пачаткам 12 ст. застаецца гіпатэтычным.

Дык як жа інтэрпрэтаваць незвычайную форму слоні́мскага шлема? Найперш, варта спыніцца на раней прыведзеных аналогіях. Я.Г.Звяруга і Ф.Д.Гурэвіч бачылі такую аналогію ў паўсферычным шлеме з Ковенскага дзяржаўнага гістарычнага музея (месца знаходкі невядома) (мал. 3:3)¹¹. Але гэты экзэмпляр не можа датавацца больш-менш вузка. Шлем з Г'ёрмундбю таксама не можа быць прызнаны аналогіяй слоні́мскаму. Па-першае, яны маюць відавочныя адрозненні ў канструкцыі. Знаходка з Г'ёрмундбю адрозніваецца паўсферычнай формай звона і паўмаскай, якая мусіла прыкрываць верхнюю частку твару (мал. 3:2)¹². Па-другое, шлем з Г'ёрмундбю датуецца 10 ст. і лічыцца зробленым у традыцыях вендэльскіх шлемаў, якая пасля X ст. працягу не мела, бо ні ў 11, ні ў 12 ст. сведчаняў існавання такіх нагалоўяў няма.

Слоні́мскі шлем з'яўляецца складным баявым нагалоўем яйкападобнай формы з паўмаскай. Адсутнасць прамой сувязі паміж ім і экзэмплярамі з Г'ёрмундбю і Ковенскага музея прымушае шукаць іншыя аналогіі. У святле гэтага варта звярнуць увагу на шэраг шлемаў з земляў Балтаў. Я маю на ўвазе шлемы з могільнікаў Dollkeim - Каўрова (Прусія), Дурбэ Дзіру, Пасільне (Латвія), Павірвітэ - Гудай (Літва). Тры апошнія шлемы былі аб'яднаныя В.Казакявічусам у адну групу. Пры гэтым была адзначана іх своеасабліваць і адрозненне ад усіх іншых усходне-еўрапейскіх шлемаў¹³. Звернемся да кароткага агляду знаходак.

Шлем з Пасільнэ па форме звона можа быць аднесены да стажкавага (канічнага) нагалоўя¹⁴ (мал. 1:1). Для нас ён цікавы не сваёй формай, а тым, што звон складаецца з чатырох бакавых пласцінаў, якія зверху змацаваныя крыжападобнай пласцінай (пласцінамі?), а знізу - абручом. Вельмі блізка да яго па тэхналогіі вырабу шлем з Дурбэ Дзіру, які таксама мае звон стажкавай формы, зроблены з пяці пласцін – чатырох бакавых і адной крыжападобнай, што змацоўвае іх зверху¹⁵.

⁹ Зверуго Я.Г. Верхнее Понеманье в IX-XIII вв. Минск, 1989. С. 88.

¹⁰ Звяруга Я.Г. Гарыды Беларускага Панямоння // Археалогія Беларусі. Мінск, 2000. Т. 3. С. 317.

¹¹ Габрюнайте К. Локальные подражания раннесредневековых шлемов русского типа в Литве / Acta Baltico-Slavica. Białystok, 1965. Т. 2. С. 129.

¹² Grieg S. Gjermundbufunnet // Norske oldfunn. VIII. Oslo, 1947. Pl. 5, 6.

¹³ Казакявичюс В. Шлем из Павирвите-Гудай // Історія Русі-України (історіко-археологічний збірник). Київ, 1998. С. 134-135.

¹⁴ Предварительный отчёт В.И.Сизова о поездке его с археологической целью летом 1895 г. в Курляндскую губернию // Археологические известия и заметки издаваемые Императорским Московским Археологическим Обществом. Москва, 1896. № 2-3. Рис. 5.

¹⁵ Stepiņš P. Durbes kauja 1260g. 1967. Aļtt. 11, 14.

Знізу шлем змацаваны абручом (мал. 1:2), які спераду мае своеасаблівы выступ (магчыма выступ імітуе наноснік (?), але назваць яго ўласна наноснікам цяжка). Могільнік Дурбэ Дзіру звязваюць з наступствамі бітвы пры Дурбэ ў 1260 г.¹⁶ Да гэтай жа групы варта аднесці і шлем з могільніка Павірвітэ-Гудай. Яго звон таксама зроблены зкрыжападобнай верхняй і чатырохбакавых пласцін (мае сярэдняю паміж стажкавай і паўсферычнай форму). Знізу звон змацаваны абручом, які спераду пашыраецца і набывае форму трохвугольнага казырка. На макаўцы звона было бронзавае крыжападобнае ўпрыгажэнне (мал. 1:3)¹⁷. Усе тры апісаных баявыя нагалоўі не маюць, на жаль, вузкага датавання. Толькі шлем з Павірвітэ-Гудай быў датаваны В.Казаквячусам 11 ст., а ўся група, як можна зразумець, датавалася 11-12 ст.¹⁸

Значнае падабенства ў тэхналогіі вырабу прасочваецца паміж апісанымі шлемамі і асабліва экзэмплярам з Павірвітэ - Гудай і баявым нагалоўем з прускага могільніка Dollkeim - Каўрова. Апошні мае звон з чатырох бакавых частак, якія змацаваны чатырма вузкімі пласцінкамі і яшчэ адной вялікай пласцінай зверху. Знізу да звону прымацаваны абруч з “казырком”, зробленым з асобнага кавалку металу. Зверху шлем мае ўпрыгажэнне ў выглядзе невялікага шпіля на крыжападобнай аснове (мал. 1:4)¹⁹. Ад вышэй апісаных нагалоўяў экзэмпляр з Dollkeim - Каўрова адрозніваецца, у першую чаргу, яйкападобнай формай, тым, што састаўны звон змацаваны не адной крыжападобнай, а адразу пяццю пласцінамі. Значна большыя памеры набывае “казырок”, зроблены асобна ад ніжняга абруча. Але, нягледзячы на гэтыя адрозненні, значнае падабенства са шлемам з Павірвітэ - Гудай і іншымі ўсё ж добра прасочваецца. Вялікая ўвага, нададзеная нагалоўю з Dollkeim - Каўрова, тлумачыцца тым, што яго можна лічыць бліжэйшай аналогіяй слонімскаму шлему па форме звону (яйкападобнага), зробленага з чатырох бакавых і верхняй пласціны, знізу змацаванага абручом. Два гэтыя нагалоўі адрозніваюцца толькі дэталямі і сістэмай аховы твару.

Такім чынам, выяўленае падабенства слонімскага шлема са шлемам з Dollkeim - Каўрова дазваляе аднесці яго да групы баявых нагалоўяў несумненна балцкага паходжання. Але такая выснова можа быць зроблена толькі на падставе формы і канструкцыі звону без уліку наяўнасці паўмаскі. Гэтая дэталёвая слонімскага шлема патрабуе асобнага разгляду. Баявыя нагалоўі з падобнымі паўмаскамі сустракаюцца ў Еўропе²⁰, дзе іх прынята называць шлемамі з наноснікамі з аховай твару (ангельскае nasal helmet with faceguard, нямецкае Nasalhelm, bombierter, mit

¹⁶ У.І.Кулакоў даў гэты могільнік паводле інвентару каля 1050-1100 г. (ліст У.І.Кулакова ад 25 снежня 2000 г.).

¹⁷ Казаквячюс В. Шлем из Павирвите-Гудай... С. 129-135.

¹⁸ Тамсама. С. 133-135.

¹⁹ Финно-угры и балты в эпоху средневековья // Археология СССР. Москва, 1987. СXXX:5.

²⁰ Вьява шлема, вельмі падобнага на слонімскае, ёсць на мініяцюры “Цудоўных каментарыяў апакаліпсіса” з мадрыдскага археалагічнага музея (Петров Ю.Ю. Древнерусские шлемы с полумасками // Памятники старины. Концепции. Открытия. Версии. Т. II. С. 139).

Plattenvisier) (мал. 2:3)²¹. Такія нагалоўі з’явіліся, дзякуючы пастаянным пошукам шляхоў удасканалення аховы твару, якія мелі месца ў 12 ст. Пазней гэта прывяло да ўзнікнення “гаршковага шлема”²². Паўмаскі вельмі блізкія да слонімскай, можна бачыць на мініяцюры “*Rolandslied des Pfaffen Konrad*” 1170 г.²³ Таму паўмаску слонімскага шлема можна звязаць з цэнтральнаеўрапейскімі (ці ўвогуле еўрапейскімі) ваенна-тэхнічнымі традыцыямі.

Паспрабуем падсумаваць. Аналіз формы і канструкцыі слонімскага шлема выяўляе, што ў ім спалучыліся балцкія (форма і канструкцыя звону) і еўрапейскія (паўмаска) ваенна-тэхнічныя традыцыі. Наяўнасць паўмаскі дазваляе датаваць шлем, верагодна, не раней другой паловы 12 ст., а форма і канструкцыя звона прымушае вызначыць яго верхняю храналагічную граніцу сярэдняй (не пазней другой паловы) 13 ст. Спалучэнне еўрапейскіх і балцкіх традыцый у адным баявым нагалоўі падаецца вельмі цікавым у святле вызначэння тэндэнцый у эвалюцыі ваеннай тэхнікі Заходняй Русі.

Мікалай Плавінскі

Малодшы навуковы супрацоўнік Нацыянальнага музея гісторыі і культуры Беларусі

Асноўны кірунак даследаванняў:

Гісторыя сярэднявечнай зброі (10-13 ст.)

Адрас: Нацыянальны Музей гісторыі і культуры Беларусі

в. К.Маркса 12,

220050 Менск

E-mail: plavinsky_arc@mail.ru

²¹Glossarium armorum. Arma defensiva (Tabulae, English edition, Deutshe Ausgabe). Graz, 1972. III. 34:2.

²²Martin P. Armour and Wearpon. London, 1968. P. 33.

²³Gravett C. German medieval armies 1000-1300 // Men-at-Arms series (MAA) 310. 1997. P. 10, above.